

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYNUR ƏFSƏR QIZI QULİYEVƏ

SÖZÜN FONOSEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI
(İNGİLİS DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə 29./05_ 2015-ci il saat ___ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Fonosemantika dilin səs təsviri sisteminin məkan və zaman müstəvisində müxtəlif elmlərlə müştərək öyrənən dilçilik sahəsidir. Fonosemantika dilçilikdə sürətlə inkişaf edən ən müasir sahələrdən biri olmaqla yanaşı, dilin və sözün mənşəyi haqqında ən qədim dövrlərdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdən bəhrələnərək təşəkkül tapmışdır. Ona görə də fonosemantika qədim və müasir elmi istiqamətdir. Qədimlik onun təşəkkülündə, müasirlik onun elm kimi formalaşaraq sürətlə inkişaf etməsindədir. Məhz bu cəhət fonosemantika və ona aid anlayışları bu sahənin tədqiqat tarixini ardıcıl nəzərdən keçirməklə təyin etməyi aktuallaşdırır.

Səs və məna məsələsi qədim dövrlərindən diqqəti cəlb etsə də, ayrıca tədqiqat istiqaməti kimi XX əsrin 80-cı illərində formalaşmışdır. Lakin buna qədər bu problemin fərqli cəhətləri qeydə alınmamış, səslə mənanın əlaqələnməsinin müxtəlif aspektləri, səbəbləri diqqət mərkəzinə çəkilməmişdir. M.Maqnusun¹, A.Mixaylovun² işlərində fonosemantikanın inkişaf tarixi bu və ya digər dərəcədə izlənməmişdir. Fonosemantikada ayrıca bir bölməni təşkil edən səstəqlidi sözlərə aid aparılmış tədqiqat işlərində məhz səstəqlidi sözlərə aid bir sıra işlər yığcam xülasəsini tapır. Azərbaycan dilində də səstəqlidi sözlərə həsr olunmuş işlərdə qeyd olunan cəhət hiss olunur. Bununla belə, səstəqlidi sözlərin tədqiqat tarixi də bu günə qədər ardıcıl şəkildə işlənməmişdir. Ümumiyyətlə, fonosemantika yeni bir elmi istiqamət olduğundan onun əsas anlayışları, prinsipləri, fonosemantikanın başqa eləmlərlə (psixolinqvistika, paralinqvistika, akustika, etimologiya, mətn dilçiliyi və s.) əlaqələri, kəsişmə nöqtələri də kifayət qədər aydınlaşdırılmamışdır. Son illərdə mətn dilçiliyi və koqnitiv dilçilik üzrə aparılmış samballı tədqiqat işləri dildə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu problem səs və məna, fonem və məna uyğunluğu, fonem uyğunluğu əsasında formalaşan səstəqlidi və səs simvolizmi sözlərində semantik sərhəddin müəyyənləşdirilməsidir. Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunan məsələlərə Ə.Abdullayev daha ətraflı yanaşmışdır... Onun tədqiqatlarında fonem uyğunluğu və semantik sərhəddin müəyyənləşməsində kontekstin, təsəvvür olunan mə-

---

¹Magnus M. What's in a word? Studies in Phonosemantics. Submitted to NTNU for evaluation for the degree "Doctor Philosophiae"

04/20/01//<http://www.trismegistos.com/Dissertation/dissertation.pdf>

²Mikhalev A. Phonosemantic Space as a language Universal / 12th World Congress of Applied Linguistics. Tokyo: AILA, 1999, p. 254.

nanın, sözün əsas və köməkçi mənalарının, habelə fonem uyğunluğu üzrə meydana çıxan mənalарın kompleks şəkildə nəzərə alınması məsələləri ön plana çəkilmişdir.¹ Qeyd edilən məsələlərin həlli fonosemantikada irəli sürülən müddəə və fikirlərin ümumiləşdirilməsi, fonosemantik tədqiqatların ümumi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vacib bir problem kimi ortaya çıxır.

Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Müasir dövrdə səstəsviri leksikası üzrə tədqiqatlarda böyük irəliləyiş vardır. Alimlər səstəsviri sistemin ontogenoloji, semasioloji, psixolinqvistik, üslubi etimoloji, tipoloji, eksperimental tədqiqatlarına indi daha çox müraciət edirlər. Bununla belə, səstəqlidi sözlər və səs simvolizmi arasında sərhəd məsələləri, səstəqlidi sözlərlə nidaların müqayisəli təhlili, səstəqlidi sözlərin mətn funksiyaları, səstəqlidi sözlərin tərcüməsi, səstəqlidi sözlərin nitq hissələrinə mənsubluğu, səstəqlidi sözlərin uşaq dilində və uşaq ədəbiyyatındakı rolu və bir sıra digər problemlər hələ də həllini tapmamışdır. Bu məsələlərin həm ayrı-ayrı dillər üçün, həm də müqayisəli planda öyrənilməsi öz həllini gözləməkdədir.

Beləliklə, fonosemantikaya dair kifayət qədər böyük həcmdə material toplanmış, səstəqlidi sözlərin müxtəlif təsnifatları verilmiş, səstəqlidi sözün kökləri struktur-semantik cəhətdən araşdırılmış, fonosemantikanın bir çox anlayışları təyin edilmiş, səstəqlidi söz yaradıcılığı məsələlərinin aydınlaşdırılmasına cəhd göstərilmiş, müxtəlif dillərin materialları üzrə səs təqlidi sözlər sinxron və diaxron planda tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq german dilləri materialları əsasında dil vahidlərinin fonosemantik xüsusiyyətləri kompleks şəkildə araşdırılır. İşdə yalnız german dilləri deyil, həm də Azərbaycan dilinin səstəqlidi sözlərinin və səs simvolizmi əsasında yaranan vahidlərinin xüsusiyyətləri də aydınlaşdırılır, fonetik və sözdüzəltmə təbiəti təsvir olunur və yeri gəldikcə müqayisələr aparılır. Səs təqlidi əsasında formalaşan sözlərin semantik-struktur cəhətləri, sintaktik xüsusiyyətləri və funksionallığı aydınlaşdırılır. İlk dəfə olaraq səstəqlidi sözlər müstəqil lay kimi fərqləndirilir. Səs simvolizmi ilə əlaqəsi olan və german dilləri üçün təyin olunmuş klasterlərin, eləcə də fonosemlərin

Azərbaycan dili materialı əsasında müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilir. Bu baxımdan fonemlərin və fonem birləşmələrinin anlautda işlənmə-

---

¹Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: Səda, 1999, s. 38-39.

sinin semantikaya təsirinin özünəməxsusluğunun təyin olunması tədqiqatın əsas yeniliklərindən birini təşkil edir. Samitlərin sözün semantik-fonetik kompleksində məna yükü daşması, semantik-fonetik kompleksin qurulmasının və işlənməsinin əsas göstəricisi olan komponentlərin təyini zamanı german dillərində söz əvvəlində və söz sonunda, söz qovşaqlarında samit fonem birləşmələrinin fəallığı aşkara çıxarılır.

Tədqiqatın obyektini dilin səstəsviri sistemi və ya onun tərkib hissəsi olan səstəqlidi və səs simvolizmi sözləri və onların ümumi lüğət fondunda yerini və çəkisini, habelə struktur xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın predmetini müxtəlif dillərdə səstəqlidi və səs simvolizmi sözlərinin mənasının qavranması, sözün semantik sərhədinin fonem uyğunluğu əsasında öyrənilməsi, tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək sistemləşdirmək və fonosemantikanın ümumi və xüsusi qaydaları əsasında yeni modelləri işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqat işinin materialı əsasən ingilis dili olmaqla həmçinin müxtəlif dillərin səstəsviri sistemini təşkil edən səstəqlidi və səs simvolizmi sözləridir.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri. Fonosemantikanın məqsədi dilin səstəsviri sistemini hərtərəfli öyrənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün fonosemantikanın qarşısında duran əsas vəzifələr dairəsinə səstəsviri sisteminin xüsusiyyətlərini bir tam kimi, səs təqlidi və səs simvolizmi yarım sistemlərini ayrılıqda öyrənmək, səslənmənin parametrlərini, siniflərini və tiplərini müəyyənləşdirmək, səs denotatının formalaşması prinsiplərini aydınlaşdırmaq, səstəqlidi sözlərinin universal təsnifini vermək, səstəqlidi sözlərin tipologiyasını aparmaq, səstəqlidi sözlərdə fonemlərin səs təsviri funksiyalarını aşkara çıxarmaq, səs simvolizminə aid sözləri müəyyənləşdirmək meyarlarını təyin etmək, səs simvolizmi sözlərinin tipologiyasını vermək, səstəqlidini və səs simvolizmini mətn səviyyəsində öyrənmək, fonosemantikanın evristik imkanlarını təyin etmək və s. məsələlər daxildir.

Tədqiqat işinin metodları. Dil materiallarının təhlili üçün germanşünaslıqda mövcud olan sistem-struktur yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda komponentli təhlil, sintaqmatik təhlil, distributiv və təsviri metodlara da müraciət edilmişdir. İşdə səstəqlidi və səs simvolizmində fonem uyğunluğunun və semantik sərhədin həm diaxron, həm də sinxron planda araşdırılması üçün tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi. Germanşünaslıqla məşğul olan ingilis alimlərindən V.El, V.Aston, V.Vundt, H.Hilmer, K.Brokelman; rus dilçilərindən N.İ.Aşmarin, O.İ.Brodoviç, V.S.Vinoqradov, S.V.Voronin; Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov, K.B.Hacıyev, F.Veysəlli, M.T.Əliyeva, İ.Əmirbəyov, F.Abdullayeva və başqaları tədqiqat işlərində bu problemə toxunmuşlar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. fonosemantika dilin səs təsviri sisteminin məkan və zaman müstəvisində müxtəlif elmlərlə müştərək öyrənmə dilçilik sahəsidir. Fonosemantika dilçilikdə sürətlə inkişaf edən ən müasir sahələrdən biri olmaqla yanaşı, dilin və sözün mənşəyi haqqında ən qədim dövrlərdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdən bəhrələnməyə təşəkkül tapmışdır;

2. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər fonosemantikaya dair işlərdə tədqiqatçıların irəli sürdüyü fikirlər, gəldikləri nəticələr məhdud səciyyə daşıyırdı. Belə bir cəhət, qeyd olunduğu kimi, bir tərəfdən məsələnin fəlsəfi köklərinə daha çox diqqət yetirilməsi, digər tərəfdən, mövcud faktların azlığı, natamamlığı ilə bağlı olmuşdur;

3. səstəqlidi sözün fonemləri ilə denotatın nominasiyanın əsasında duran səs (akustik) əlaməti (motivi) arasında ixtiyari olmayan qanunauyğun fonemik motivləşmiş əlaqədir;

4. səstəqlidi sözlər səs cildini təşkil edən fonemləri ilə denotatın nominasiyanın əsasında duran səs (akustik) əlaməti (motivi) arasında ixtiyari olmayan qanunauyğun fonemik motivləşmiş əlaqədir;

5. səstəqlidi sözləri səsin mənbəyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) insanla bağlı səslərin təqlidi ilə yaranan səstəqlidi sözlər; 2) digər canlıların səsləri əsasında yaranan səstəqlidi sözlər; 3) cansız təbiətlə bağlı səslərin təqlidi əsasında yaranan səstəqlidi sözlər;

6. səs simvolizmi sözləri üzrə müxtəlif dillər əsasında aparılmış müqayisəli təhlil müxtəlif dillərdə samit və saitlərin müəyyən qruplarının universal semantik mənalara sözlərin ümumi semantikasında ifadəsini tapdığını və bu cəhətin dil universalisi kimi özünü təsdiqləməsinə əsas verir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas fərziyələr:

1. dildə yaranan ilkin sözlərin, daha doğrusu pra sözlərin yaranmasında səs təsviri əlamətlər aparıcı rol oynayır;

2. nidaların və uşaq sözlərinin yaranmasında da səs təsviri vasitələr geniş istifadə olunur;

3.səs simvolizmi sözləri denotatın səslə bağlı olmayan əlaməti əsasında motivləşən sözlərdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq fonem uyğunluğu və semantik sərhəd məsələsi geniş planda qoyulur və bu problemin həlli üsullarının müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilir. İş fonosemlərin təyini üçün istifadə olunan metodika və fonosemantika üzrə eksperimental tədqiqatların aparılması üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən fonosemantika üzrə nəzəri və praktik kursların keçirilməsi, fonosemantika üzrə dərslərin yazılması üçün istifadə oluna bilər. Dissertasiya ingiliscə-Azərbaycanca, Azərbaycanca-ingiliscə səstəqlidi sözlər lüğətinin hazırlanması üçün də istifadə oluna bilər. İş Azərbaycan dilinin fonosemlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların siyahısının tərtibində yardımçı ola bilər.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun məzmunu və əsas müddəaları haqqında müxtəlif məcmuələrdə 10, 0 cümlədən xaricdə 1 məqalə çap olunmuş, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodologiyası, aprobeiasyası, işin strukturu, ayrı-ayrı fəsil və yarım fəsillərdə müzakirə və təhlil edilən məsələlər barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın *birinci fəsli* “Sözün fonosemantik tədqiqat tarixi” adlanır. Tədqiqatın tarixi baxımından bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsil “XX əsrə qədərki dövrdə fonosemantik tədqiqatlar” adlanır. Burada fonosemantikanın dilçilikdə sürətlə inkişaf edən ən müasir sahələrdən biri olmaqla yanaşı, dilin və sözün mənşəyi haqqında ən qədim dövrlərdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələrdən başlayaraq təşəkkül tapması haqqında məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fonosemantika nəzəriyyəsinin formalaşması və inkişafı haqqında bir sıra dilçilərin əsərlərin-

də xülasələr verilmişdir. Qismən geniş xülasə və şərh Stefan Etzelin (Etzel 1983) və Marqaret Maqнусun (Magnus 1998), A.B.Mixaylovun tədqiqatlarında yer almışdır.¹

Səslə mənə arasında bağlılıq hələ qədim dövrlərdən filosofların, din xadimlərinin, şair və yazıçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu bərdə fikir və mülahizələr mifologiyada, dini mətnlərdə, fəlsəfi əsərlərdə yer almışdır. Vikinqlərin runlarında, yəhudilərin Kabbalasında, qədim Upanişad sakral mətnlərində, ərəblərin Əbcədində, keltlərin müqəddəs kitablarında, Bibliyaya daxil edilməmiş erkən xristian mətnlərində səslə mənənin bağlılığı qeyd olunmuş, ona aid nümunələr verilmişdir.²

İlkin ingilis yazısı anqlosakson runik əlifbasında olmuşdur. Bu yazı müasir Britaniya ərazisinə köçən anqlosakslar tərəfindən gətirilmiş və həmin ərazidə V əsrdən istifadə olunmuşdur. Anqlo-sakson runları ilə yazılmış və ingilis dilinə aid olan bir neçə kitabə müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır.³ Qədim run yazı sistemində 24 işarə fərqlənir. Onlar bir yerdə 24 işarəli run sırası əmələ gətirir. Bu sırada hər bir işarənin öz yeri olmuşdur. Runlar sehrli işarələr kimi qəbul edilmiş, onların yazılışı pıçıltı ilə müşayət edilmişdir.⁴

Q.Y.Stepanova qədim german didaktik mətnlərinin sətrdaxili semantik vəhdəti ilə bağlı məqaləsində qeyd edir ki, runik poemalar ciddi quruluşa malik olduğundan onlarda alliterasiya semantik funksiyadaşıyır. Bu semantika qədim runik əlifbasındakı səssimvolizmindən bəhrələnir.⁵

Runları yalnız qədim germanların yazısı hesab etmək, fikrimizcə, doğru deyildir. Müxtəlif xalqların run əlifbaları olmuşdur. Qədim türk runik yazıları Orxon-Yenisey abidələridir. "Orxon-Yenisey abidələri bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi" (M.Ərgin) sənədləri, türk-

---

¹Magnus M. The Gods of the Word: Archetypes in the Consonants. Kirksville: Thomas University Press, MO, 1999, p. 146; Norman D.A., Rumelhart D.E. and the LNR Research Group. Explorations in cognition. San Francisco: Freeman, 1975, p. 179-180; Михалев А.Б. Теория фоносемантического поля. Пятигорск: ПГЛУ, 1995, с. 132.

²Солодовникова О.Г. Фоностема как синергетическое и ее функция в английском поэтическом тексте VII-XX вв.: Автореф. ... дис. канд. филол. наук. М., 2009, с. 3.

³Английский алфавит и письменность английского языка // <http://www.prima>

⁴Рыдалова Й.Н. Памятники древнеанглийского языка. // http://writer5.ru/cool/Inostran_niy_yaziq/231200.htm

⁵Stepanova Г.Ю. Внутростроковое семантическое единство как неотъемлемый элемент древнегерманского дидактического текста // Вестник МГОУ, Серия «Лингвистика». М., 2012, № 1, с. 35.

dilli ədəbiyyatların zəmanəmizə gəlib çatmış ilk poetik inciləridir. Çox vaxt məzar poeziyası adlandırılan bu yazılar qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi,xaqanların,sərkərdələrin gələcək nəsillərə hesabatıdır. ... Nəhayət, onlar türk natiqlik sənətinin, xalqa müraciət üsulunun ən yaxşı, təqdirəlayiq nümunəsidir”.¹ Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də səs ahəngi aşkar olunur. Bu abidələr səs təsviri aspektdən indiyə qədər öyrənilməmişdir. Fikrimizcə, runik əlifbaları, runlara xas olan səs simvolizmi və səslə mənə arasında əlaqə Orxon-Yenisey abidələrində də təsdiqini tapır. Ona görə də yalnız vikinqlərin runlarını deyil, Orxon-Yenisey abidələrini də dilin mənşəyini, sözlərin yaranmasını, fonosemantikanın tarixini öyrənmək üçün olduqca dəyərli material kimi qəbul etmək vacibdir.

Beləliklə, aydın olur ki, runik əlifbada istifadə olunan hərflər və ya işarələr müəyyən simvolik mənalar daşımışdır. Bu, runik yazılarda hərf və mənə, səs və mənə əlaqəsinin olduğunu qeyd edir.

Səslə sözün mənəsi arasındakı əlaqə məsələsi antik dövrdə Platonun məşhur *Kratil* əsərində müzakirə obyektinə olmuşdur. Qədim Yunanıstanda sözün xarici (formal) və daxili (semantik) tərəfi ilin mənşəyi məsələsi ilə sıx əlaqələndirilirdi. Yunan filosofları bu məsələyə münasibətdə iki yerə bölünürdülər. Onların bir qismi belə hesab edirdi ki,əşyaların adları onların təbiətinə əsaslanır. Adlar əşyanın təbiətinin təqlidi, onların gizli mahiyyətinin ifadəsidir. Bu fikrin tərəfdarları dilin mənşəyinin *fusey* nəzəriyyəsinin yaradıcıları sayılırlar. İkinci qrup alimlər obyektlərin adlandırılmasının insanlar arasında razılaşmaya söykəndiyini qəbul edirdilər. Bu, *tesey* nəzəriyyəsi adını almışdır.

Sokrat (dialoqda Sokrata aid olan fikirlər, əslində Platonun fikirləridir) dildə daxili qanunauyğunluqları qəbul edir. O,belə hesab edir ki, dil yarananda sözün səsləri ilə sözün ifadə etdiyi məfhum arasında məlum daxili əlaqə olmuşdur. İlk sözlər müəyyən əşyalar üçün səciyyəvi səslərdən yaranmış, səs və mənə arasında daxili əlaqə olmuşdur.²

Səslə mənə arasında motivləşmə münasibətindən bəhs edən alman alimi Vilhelm fon Humboldt anlayışların işarə olunmasının üç üsulunu ayırmışdır.³*Birinci üsul* təsviri olub birbaşa təqliddir. Predmetin çıxartdığı

---

¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s. 400

² Лосев А.Ф. Краткий анализ диалога Платона «Кратил»

//http://www.genhis.philol.msu.ru/article_64.shtml;

³ Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s. 154-155; Сусов И.П. Античные теории языка и стиля//http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Sysov_Jazukoznzn/_02.php.

səs canlandırma prosesində o qədər təqlid edilir ki, üzvlənən səs üzvlənməyən səsə maksimum uyğun gəlir.

V.Humboldt *ikinci üsulu* simvolizm adlandırır. Burada predmet və ya onun çıxartdığı səsin təqlid olunması deyil, həm predmetə, həm də səsə daxilən aid xüsusiyyətin yamsılanması nəzərdə tutulur. *Üçüncü üsul* analogiya üsuludur. Analogiya səslərin oxşarlığı və adlandırılan anlayışların yaxınlığına əsaslanan adlandırmadır. Bu üsul məhsuldar olub birinci iki üsulla yaradılmış hazır səslərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. V.Humboldt görə hər bir anlayış mütləq onun özünə xas əlamətlə daxilən bağlanmalı və ya özünə yaxın anlayışla əlaqələnməlidir. Çünki artikulyasiya hissi anlayışı adlandıracaq səsi axtarır.

V.Humboldtun fikrinə görə, sözün səs cildi və məfhum öz təbiətinə görə tamamilə fərqlidir. Səs axınının hissələri əşya, münasibət və əlaqələrin nümayəndəsi kimi tamamilə şərti surətdə çıxış edir. Sözdə həmişə ikiliyin-səs və məfhumun vəhdəti mövcud olur. V. Humboldt göstərir ki, üzvlənə bilən səsin mahiyyəti mənə ifadə etmək məqsədi və qabiliyyətindədir.

Birinci fəslin II yarım fəslə isə "XX əsrdə sözün fonosemantik tədqiqi" adlanır. Səslə mənə arasında əlaqə məsələsinə dair tədqiqatlar XX əsrdə də davam etdirilmişdir. Əvvəlki dövrdən fərqli olaraq XX əsrdə aparılan tədqiqatlar yalnız səsin və dilin yaranması, səsin və dilin təbiətini müəyyənləşdirmək müstəvisindən çıxaraq daha çox elmi səciyyə almışdır. Bu da XX əsrdə müxtəlif elmlərin böyük sürətlə inkişaf etməsindən irəli gəlmişdir.

Aparılmış tədqiqatlarda fonosemantikanın elmi-nəzəri əsasları, prinsipləri işlənmişdi. Fonosemantikanı bu istiqamətdə inkişaf etdirmək mövcud tədqiqatlar əsasında ümumiləşdirmələrin aparılmasını tələb edirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq bu səpkidə araşdırmalar yerinə yetirilmişdir. V.El, V.Aston, V.Vundt, M.Qrammon, H.Hilmer, K.Brokkelman, X.Marçand, N.İ.Aşmarin, N.K.Dmitriyev və başqalarının əsərlərində fonosemantikanın nəzəri məsələləri daha geniş planda öz ifadəsini tapmışdır.

Fonosemantikaya dair XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq aparılmış tədqiqat işlərində nida və səstəqlidi sözlərin fonetik, struktur, semantik, sintaktik xüsusiyyətləri, səstəqlidi sözlərin təsnifi, səstəqlidinin funksional-kommunikativ səciyyəsi, səstəqlidi sözlərlə onların denotatları arasındakı münasibət, səstəqlidi sözlərlə imperativlərin oxşar və fərqli cəhətləri və bir sıra digər məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

L.Blumfild mənadan bəhs edərkən sözün əsas məzmununa əlavə məzmun daxil edən konnotasiyaya xüsusi diqqət verir.¹O, ingilis dilinin gücləndirici –simvolik formalarla zəngin olduğunu, belə simvolik formaların konnotasiyası nəzərə alındıqda burada səsin mənaya daha çox uyğun gəldiyini qeyd edir, fikrini təsdiq etmək üçün *flip, flap, flop, flitter, flimmer, flicker, flutter, flash, flush, flare, glitter, glow, gloat, glimmer, bang, bump, lump* kimi nümunələr gətirir. İngilis dilindəki simvolik formaların cüzi fonetik dəyişmələrlə təkrarı da xüsusi simvolik formalar qrupu yaradır. Məsələn, *snip-snapzig-zagriff-raffjim-jamsfiddle-faddleteeny-tinyship-shapehodge-podgehugger-muggerhonky-tonk* və s. L.Blumfild qeyd olunan simvolik formalara bu və ya digər səsi çıxaran predmeti bildirən səstəqlidi və ya onomatopoetik gücləndirici formaların çox yaxın olduğunu göstərir. Tədqiqatçı bunlardan başqa, uşaq dilinə aid olan formaların, kiçildici və əzizləyici adların, eləcə də müəyən məqamlarda danışıqda səslənən mənasız formaların da səs və mənə əlaqələrinə əsaslandığını qeyd etmişdir.

*Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə isə “XX əsrin ikinci yarısında fonosemantik araşdırmalar”*dan bəhs edir.XX əsrin 40-50-ci illərində kifayət qədər nəzəri və sınaq materiallarının olmasına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar dilin səstəsviri əsasını qəbul etməmişlər.

Ç.Uolles ingilis dilinin fonosemlərinin siyahısını və onların izahlarını çap etdirmişdir. Onunverdiyi siyahıda iki samitdən ibarət birləşmələr və onların uyğun gəldikləri semantikalar verilmişdir. Məsələn, *[-wr]* maili olmağı və ya burulmanı ifadə edir. Əyri, qeyri-düzgün, qəza, bütün istiqamətlərdə fırlanma mənaları da bu fonostemə aid edilir.

[-br] «deşik, dəlik, qırılma, kəsilmə» mənalarını əhatə edir. Aparıcı fonosemantik leksem «breach» sözüdür. Bundan başqa «break, brook» sözləri də yaxın mənadadır.

[-cl] «sədaqət, bağlılıq, qoruma, saxlama» reflekslərini ifadə edir. Bu birləşmə cərgəsində ingilis dilində *cleave, clay, climb, close* və s. sözlər vardır.

Ç.Uolles müxtəlif sözlərin mənalarını onların fonosemləri əsasında müəyyənləşdirməyin mümkünlüyünü qeyd etmişdir. Məsələn, «sparkle» sözündə anlautda *[sp]* birləşməsi durur. Bu anlautla başlanan «spit, splash, sprinkle» sözləri də mənə yaxınlığı ilə seçilir. «Sparkle» sözündə orta möv-

---

¹Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968, с. 149-150.

qedə [ar] birləşməsi durur. Bu birləşmə kəskin bölünməni, parçalanmanı ifadə edir.¹

XX əsrin 60-cı illərində V.V.Levitski həm diaxron, həm də sinxron planda fonosemantik tədqiqatlar aparmışdır. O subyektiv simvolizmlə (səs və mənaları insan psixkasında müəyyən əlaqəsinin sınaq yolu ilə təyini) obyektiv simvolizm (müəyyən səs və mənaların bu və ya digər dildə əlaqəsi) arasında əhəmiyyətli fərq olduğunu qeyd edən V.Levitski hər iki istiqamətdə araşdırmalar aparır. O, yalnız səs və fonemləri deyil, fonemlərin differensial əlamətlərini də təhlilə cəlb edir.²

A.Mixaylov 2007-2009-cu illərdə başlanğıc samitlərin, fonosemlərin, eləcə də son fonosemlərin (qafiyə) dillərarası semantikasını tədqiq etmişdir. Onun araşdırmalarında fonosemantik sahə və fonosemantik fəzaların qurulmasında aşkar qanunauyğunluqları semantikanın rəngarəngliyini, çoxluğunu məhdud sayda nüvə mənalarına gətirmək mümkündür. A.Mixaylov bu nüvələri semantik prototiplər adlandırmışdır.³

Bizim fikrimizcə, səsin dildə, söz tərkibində müəyyən mövqələrdə çox işlənməsi onun fonosemantik imkanlarını genişləndirir. Doğurdan da, hər hansı fonemlə başlayan sözlərin çoxluğu semantik yaxınlıq məsələsini qoymaq imkanlarını artırır. Eyni sözləri fonem birləşmələri haqqında da söyləmək mümkündür.

Səs-məna uyğunluqları ilə bağlı aparılmış çox əsrlik tədqiqatlar əsasında zəngin fonosemantik təcrübə toplanmışdır. Geniş dairədə fərqli dillərin materialları əsasında aparılan tədqiqatlar xeyli sayda ilkin motivləşmiş səs təqlidi və ya səs simvolizmi sözlərinin aşkara çıxarılmasına kömək edir.

Beləliklə, fonosemantik tədqiqatlarla bağlı aparılmış təhlil göstərir ki, bu sahənin meydana çıxmasında dilin yaranmasını öyrənmək xüsusi rol oynamışdır. Dilin mənşəyi haqqında əsas səkkiz nəzəriyyə irəli sürülmüşdür: 1) fusey; 2) tesey; 3) səs təqlidi; 4) dilin emosional mənşəyi və nidalı; 5) səs çığırtaqları; 6) sosial müqavilə; 7) əmək; 8) ilahi nəzəriyyəsi.

Fusey (yunan -təbiət) nəzəriyyəsinə görə adlar təbiətə görə verilir. İlk səslər adın uyğun gəldiyi əşyanı ifadə edir.

Tesey nəzəriyyəsində adlar ənənəyə uyğun olaraq təyinat üzrə yaranır.

---

¹Уоллес Л. Чейф. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975, с. 44-45.

²Левицкий В.В. Фоносемантическая мотивированность слова // Вопросы языкознания, 1994, № 1, с. 26-27.

³Михалев А.Б. Теория фоносемантического поля. Пятигорск: ПГЛУ, 1995, с. 100-102.

İlahi nəzəriyyə, sivilisasiyanın müxtəlif mərhələlərində meydana gəlmişdir. Sözlərin də ilahi qüvvə tərəfindən verilməsi, ilk olaraq sözün yaranması fikirləri də ilahi nəzəriyyədə öz əksini tapır.

Səs təqlidi nəzəriyyəsinə görə sözlərin yaranmasında bu sözlərin ifadə etdikləri əşya, obyekt və hadisələr zamanı çıxan səs əsas rol oynamışdır. Adlandırma təqlid əsasında yaranmışdır.

Dilin emosional mənşəyi və nidalar nəzəriyyəsinin əsas nümayəndəsi J.J.Russo olmuşdur. İnsan hadisələrin onların emosional vəziyyətinə təsiri zamanı müəyyən nidalardan istifadə etmişdir. Həmin nidalar ilk nominativ vahidlər olmuşdur.

Səs çıxartıları nəzəriyyəsi XIX əsrdə vulqar materialistlərin (Nuare, Büxer) əsərlərində üzə çıxır. Nəzəriyyəyə görə dil kollektiv əməyi müşaiyyət edən səs çıxartılarından yaranmışdır.

Jest dili nəzəriyyəsi əl, ayaq və digər bədən üzvlərinin hərəkətləri üzrə adlandırmanı əhatə edir.

Dilin qəfil yaranması nəzəriyyəsinə görə dil insana hazır verilmişdir.

Qeyd edilən nəzəriyyələrin hər biri müəyyən məntiqə və əsaslanmaya söykənir. Bununla belə, onların hər biri sözlərin yaranması məsələsini tam əhatə etmir. Bu baxımdan sözlərin fonosemantik inkişafını ardıcıl və ümumi şəkildə izləmək, fonem və fonem birləşmələrinin semantikasi ilə bağlı qənaətləri təhlilə cəlb etmək lazım gəlir.

Dissertasiyanın *ikinci fəsl* “Sözün fonosemantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi” adlanır. Bu fəsildə fonem uyğunluğu, semantik sərhəd, semantik sərhədin və fonem uyğunluğunun səsə təqlidi sözlər üzrə tədqiqi, məna bildirməyən sözlərdən bəhs olunur. Məhz buna görə də II fəsil *dörd yarım fəsildən* ibarətdir.

Birinci yarım fəsil “Fonem uyğunluğu və semantik sərhəd” adlanır. Müasir fonosemantika fonetika, semantika və leksikologiyanın qovşağında yaranmışdır. Fonosemantika etimologiya, tipologiya, eləcə də tarixi müqayisəli dilçiliklə əlaqəlidir. Fonosemantika psixolinqvistika və uşaq dili ilə bağlılığa malikdir. Çünki onun bir sıra məsələlərinin izahında həm psixolinqvistikaya, həm də uşaq dilində sözlərin yaranması prosesinə geniş istinad edilir.

Fonosemantikanın 5 prinsipi fərqləndirilir.: 1) dil işarəsinin ixtiyari olmaması; 2) determinizm prinsipi; 3) inikas prinsipi; 4) tamlıq prinsipi; 5) çoxplanlılıq prinsipi.

Birinci prinsip sözün mənası ilə onun səs cildi arasında əlaqənin mövcudluğudur. Yəni dil işarəsi ixtiyari deyildir. Aydındır ki, bu tezis F.de Sössürün «dil işarəsinin ixtiyarilliyi» müddəası ilə ziddiyyət təşkil etdir. Ona görə də həmin tezisə münasibətdə dilçilərin bir qismi F.de Sössürün mövqeyinə üstünlük verir. V.S.Voronin dil işarəsinin ifadə etdiyi məna ilə əlaqəsinin həm dildaxili, həm də dilxarici əlaqə mahiyyəti daşdığını qeyd edir. O, işarənin ixtiyarilik məsələsinin həm fəlsəfi, həm də sistem baxımından müəyyən mənada özünü doğrultmadığını göstərir. Son nəticədə V.S.Voronin yazır: «Dil işarəsinin prinsipli ixtiyari olmadığını, motivləşmiş olduğunu qəbul edərkən, biz müasir dildə olan bütün sözləri motivləşmiş sözlər hesab etmirik. Təbii ki, dildə kifayət qədər çox söz vardır ki, onları müasir etimoloji axtarışlar zəminində motivləşmiş sözlər sırasına daxil etmək mümkün deyildir.»¹

Determinizm prinsipinə görə sözün səs cildi ilə mənası arasında əlaqə denotativ əlamətləri üzrə və ya bu əlamətlərin motivinə görədir. Əlamət motivləşmə prosesinin sonunda adlandırmanın əsasına daxil edilir.

İnikas hiss üzvlərinə təsir edrək işarə ilə onun ifadə etdiyi obraz arasındakı əlaqəni təsdiq edir.

Fonosemantikanın *dördüncü prinsipi* olan *tamlıq* dilin sistemliliyi ilə bağlıdır. Dil sistem təşkil etdiyindən bu sistemin elementləri bir-biri ilə əlaqəlidir.

Çoxplanlıq prinsipi səs təsviri sistemin sintaqmatik, paradiqmatik və iyerarxik planda götürülməsini nəzərdə tutur. S.V.Voronin bu prinsiplə sistemlilik, ideallaşdırma, iyerarxlaşdırma, təmizləmə kimi dörd nəticənin çıxdığını qeyd etmişdir.²

S.V.Klimova fonosemantik qrupa daxil olan sözləri müəyyənləşdirmək üçün elektron etimoloji lüğətlərin xüsusi əhəmiyyət daşdığını qeyd edir. O, “habere” latın sözünü daxil etməklə bu kökdən və yaona yaxın olan 12 ingilis sözünün siyahısını əldə etməyin mümkünlüyünü göstərmişdir. Müəllif “habere” sözünün seçilməsinin bu sözün səstəqlidi söz kimi qəbul edilməsi ilə əlaqələndirir.³

---

¹Воронин С.В. Основы фоносемантики. Л.: ЛГУ, 1982, с. 29-30.

²Воронин С.В. Основы фоносемантики. Л.: ЛГУ, 1982, с. 29.

³Климова С.В. Глаголы неясного происхождения в сокращенном оксфордском словаре (элементы этимологической фоносемантики): Автореф. ... дис. канд. филол. наук. Л., 1986, с. 6.

Latın “habere” feli “ağızla tutmaq” → “əllə tutmaq” → “almaq” → “saxlamaq” → “malik olmaq” istiqamətində semantik təkamül yolu keçmişdir.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyahıya daxil olan ingilis sözlərindən heç biri aşkar səs təsviri mənasını saxlamamışdır, ona görə də fonem uyğunluğunu təyin etmək mümkün deyildir. Bu sözlərin səs təsviri mənası etimoloji təhlil prosesində aşkara çıxır.

Inhibition-qadağan (lat.in-və habere); prohibition-qadağan (lat.pro-və habere); habit –vərdis (lat.habere); habitat-təbii mühit (lat. habitare-habere); inhabit-yaşamaq, məskunlaşmaq (lat.in-vəhabitare); exhibition-sərgi (qəd. fr. exhibicio, lat. ex- və habere); malady –xəstəlik (qəd. fr. maladie, lat. male habitus) və s.²

Beləliklə, dilin səs təsviri sistemində daxil olan səstəqlidi və səs simvolizmi sözləri iki ayrı qrup yaradır və sözün fonosemantik xüsusiyyətləri bu qrupların hər biri üzrə ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir.

II fəslin ikinci yarım fəslə “*Sözlərin semantik sərhəddinin və fonem uyğunluğunun səstəqlidi sözlər üzrə tədqiqi*” adlanır.

Məlumdur ki, səstəqlidi sözlərlə bağlı tədqiqat aparmış dilçilər bu sözlərin təsnifatını vermişlər. Belə təsnifatlar çoxdur. Səstəqlidi sözləri N.İ.Aşmarin, S.V.Voronin, M.Maqnus, Q.Y.Kornilov, N.P.Avalini, İ.V.Arnold, Qazov-Qinzberq, Y.S.Jarkova, X.Marçand, A.Frelix, Q.Hilmer, M.Adilov, N.Yusifov, F.Abdullayeva, İ.Əmirbəyov və başqaları təsnif etmişlər. Araşdırmalar göstərir ki, səstəqlidi sözlərin mövcud təsniflərində həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər vardır. Birinci və başlıca fərq səstəqlidi sözlərin təsnifinə hansı aspektdən yanaşılmasıdır. Ümumiyyətlə, səstəqlidi sözlərin mövcud təsnif formalarını iki əsas yerə bölmək olar: 1) səsin ümumi struktur elementlərinə və akustik keyfiyyətinə görə (A.Frelix, X.Marçand, S.Voronin, O.A.Kazakeviç və b.); 2) səs mənbəyinə görə (N.İ.Aşmarin, A.M.Qazov-Qinzberq, N.P.Avaliani, M.Adilov, N.M.Yusifov, İ.Əmirbəyov və b.).

Səstəqlidi sözlərin təsnifi zamanı səs mənbəyinin əsas meyar götürülməsi əsasında verilmiş təsniflər çoxluq təşkil edir və bu təsniflər geniş yayılmışdır. Səs təqlidi sözləri bir qrup kimi kompleks şəkildə ilk dəfə araşdıran tədqiqatçılardan biri N.Aşmarindir. O, təqlid hadisəsinin özünü əsas götürərək aşağıdakı qrupları ayırmışdır: 1) səstəqlidi sözlər (miməmlər

¹Voronin С.В. Фоносемантика и этимология // Дихроническая германистика. М.-СПб: 1997, с. 154.

²Harper D. Online Etymology Dictionary//www.etymonline.com

– canlıların səs və çığırılarının, insan və cansız təbiət cisimlərinin hərəkətindən doğan akustik effektlərin səs obrazları); 2) hərəkət hadisələrinin, xüsusi halda işıq hadisələrinin təqlidi; 3) mənbəyi nitq aparatı olan səs hadisəsinin təqlidi; 4) insan orqanizmində baş verən qeyri-səs hadisələrinin təqlidi; 5) qıçılı tipli uşaq sözləri.¹

N.M.Yusifov səs təqlidi sözlərini əvvəlcə iki əsas qrupa bölür: 1) canlı təbiətlə bağlı səs təqlidi sözlər; 2) cansız təbiətlə bağlı səs təqlidi sözlər. Müəllif canlı təbiət qrupuna daxil olan sözləri dörd yarımqrupa bölmüşdür: 1) insanla bağlı səs təqlidi sözlər; 2) quşlarla bağlı səs təqlidi sözlər; 3) heyvanlarla bağlı səs təqlidi sözlər; 4) həşəratlarla bağlı səs təqlidi sözlər.

Cansız təbiətin səsini ifadə edən səs təqlidi sözlər səsi əmələ gətirən hərəkətin növünə görə a) sürtünmə, bir-birinə dəymə, təmas; b) bütöv bir əşyanın dağılması, sınıması, sökülməsi yarımqruplarına bölür.² N.M.Yusifovun təklif etdiyi bölgü daha tamdır, onun ayırdığı yarımqruplar müxtəlif səs təqlidi sözlərin təsnifatdan kənarda qalmaması üçün əsas yaradır. Qeyd edək ki, İ.Əmirbəyovun tədqiqatında da bu bölgü öz ifadəsini tapmışdır.³

İngilis dilində səs təqlidi sözlərin tədqiq olunmasını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ ilkin tədqiqat işlərini əhatə edir və bu işlər təsviri səciyyəlidir. XIX əsrin sonlarında XX əsrin əvvəllərində ingilis dilində səs təqlidi sözlər haqqında daha ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Bu dövrdə toplanmış faktiki materialların ümumiləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Birinci mərhələdə ingilis dilinin səs təsviri sistemində səs təqlidi sözlərlə səs simvolizminin differensiyası aparılmamışdır.

İngilis dili səs təqlidi sözlərinin öyrənilməsinin ikinci mərhələsində də bu aspektli tədqiqatlar üstünlük təşkil etmişdir. Həmin dövrdə səs təqlidi sözlərin təsnifinə diqqət artırılmışdır.

Üçüncü mərhələdə səs simvolizmi ilə səs təqlidini bir-birindən ayırmışlar. Akustik parametrləri nəzərə almaqla toplanmış materialın sistemləşdirilməsi istiqamətində işlər görülmüşdür.

“Səs simvolizmi sözlərində fonem uyğunluğu və semantik sərhəd məsələsi” isə III yarımfasildə işıqlandırılmışdır. Səs mənbəyi kriteriyası əsasında aparılan təsnifatlar fonem uyğunluğu və müəyyən təsnif qurupunda

---

¹Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья // Известия Азербайджанского университета. Общественные науки. Баку: АГУ, 1925, вып. 1-2, с. 155.

²Юсифов Н.М. Лексико-семантические особенности английских звукоподражательных слов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Пятигорск, 1985, с. 14.

³Əmirbəyov İ. Azərbaycan və fransız dillərində səs təqlidi sözlər. Bakı: Elm, 2000, s. 46.

təqlid olunan səsə görə yaranan sözlər sırası, bu sırada duran sözlərin semantik sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi əsasən ingilis dili materialı üzrə tədqiq və təhlilini tapdı. Səstəqlidi sözlərdə fonem uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi bir qədər aşkar səciyyə daşıyır. Çünki bu sözlərdə səsəlmə mənbəyi denotat məlumdur. Daha mürəkkəb məsələ denotatın hansı akustik parametrləri üzrə fonem uyğunluğunun seçilməsi və bu seçimin müəyyənləşdirilməsidir. Bu halda akustik onomatoplar tədqiqat obyektinə olur. Səsəlmənin parametrləri səsəlmə tipinin təyin olunması üçün əsas verir. Bu zaman akustik səviyyədə səsəlgələrinin rəqs tipləri, psixoakustik səviyyədə səsəlmə tipi, linqvistik səviyyədə fonem tipi müəyyənləşir. Yəni fonem uyğunluğu akustik parametrlər üzrə təyin edilir.

S.V.Voronin akustik onomatoplar arasında dissonans qrupunu ayırmışdır. O, bu qrupu mürəkkəb səs signalının əyilməsinə görə təyin edir. Səs signalının əyilməsi kəskin, qeyri-hamar və ya hamar qavramaya səbəb olur. Kəskinlik, qeyri-hamarlıq rəqs amplitudunun sıçrayışlı dəyişmələri ilə meydana gəlir. Linqvistik səviyyədə bu özünü vibrantlıqda göstərir.¹

Titrəyən səsəlməni ifadə edən onomatoplarda son [r] vibrantı iştirak edir. Məsələn, *churr* «alçaq titrəyən səs» (bəzi quş səsələri), *birr* «titrəyən səs» (quş qanadlarının səsi), *burr* «küy»(maşın səsi), *flurr* (quş qanadlarının səsi) və s. Vibrant [r] səsindən [i] səsinə keçid dissonans onomatopların başqa qrupunu yaradır. Məsələn, *strum*, *scroop*, *crunch* və s.

Sonuncu *yarımfasil isə* “*Məna bildirməyən sözlər*” adlanır. Fonosemantikanın tədqiqat tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, səs təsviri sahəsində bu günə qədər xeyli iş görülmüşdür. Bununla belə, səstəqlidi sözlərin nitq hissələrinə aidiyyəti, onların nidalardan və bəzi başqa sözlərdən fərqi səstəqlidi sözlərin mətnində, uşaq dilində uşaq ədəbiyyatında rolu, səstəqlidi sözlərin tərcüməsi və bir çox digər məsələlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır.

İqtisadiyyata aid peşəkar slenqdə səs təsviri təbiətə malik iqtisadi jarqonizmləri tədqiq etmiş Y.Tatarinova bir sıra fonosemantik qanunauyğunluqlar aşkara çıxarmışdır. Onun fikrinə görə, pulla bağlı müxtəlif əməliyyatların adlandırılmasında şax kağızın çıxartdığı səsələri ifadə edən fonem birləşmələrindən istifadə olunur: *hushmoney* (susmağa görə rüşvət), *backsheech* (rüşvət), *cash/chis* (nağd pul). Pulun düşünülmədən yersiz xərcəlməsi zamanı «pulun küləyə sovrulması» mənasında özünü göstərən «üfürmək»lə əlaqəsi olan səsəldən istifadə olunur: *a spendithrift, to blow*

---

¹Voronin С.В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании: очерки и извлечения. Л.: ЛГУ, 1999, с. 137.

off, to firt away (küləyə sovurmaq), *to fiddieaway* (xərcləmək), *to diffuse* (xərcləmək) və s.¹

Hazırda fonosemantikanın praktik tətbiqini tapdığı sahələrdən biri dəmətnin emosionallığı və ekspressivlik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasıdır. Müxtəlif mətnlərin səslənməsində fonosemantikanın yer alması diqqəti çəkir. Yalnız poeziya və nəsrdə deyil, praqmatik mətnlərdə (reklamlarda, şüarlarda, işgüzar danışıqda) fonosemantikanın öyrənilməsi böyük maraq doğurur.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Səslə mənə arasında bağlılıq hələ qədim dövrlərdən filosofların, mütəfəkkirlərin, şair və yazıçıların diqqətini cəlb etmiş, bu bərdə fikir və müləhizələr mifologiyada, dini mətnlərdə, fəlsəfiəsərlərdə yer almışdır.

2. Səslə mənə əlaqəsi orta əsrlər və intibah dövründə həm dini və mistik mətnlərdə, həm də qrammatika və ümumiyyətlə dilə dair kitablarda qeydə alınır.

3. Səstəqlidi söz səsin mənbəyini göstərməklə yanaşı, intensivlik, davamətmə əlamətlərini də özündə birləşdirir. Bu isə sözün mənasında yalnız hadisənin deyil, onun hansısa keyfiyyəti və ya xassəsi haqqında məlumatın ifadəsini tapması deməkdir.

4. Səs simvolizmi ayrılıqda götürülmüş bir səs və ya səs birləşmələri əsasında öyrənilir. Səs birləşmələrinin işlənmə mövqeyi bu halda mühüm rol oynayır. Səs simvolizmi özünü çox zaman anlaut və auslaut, inisial və ya final mövqələrində göstərir.

5. Səstəqlidi sözlərdə semantik sərhədin dəyişməsi ilkin və sonrakı səstəqlidi sözlə bağlıdır.

6. Bir çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də səstəqlidi sözlər əsasən birkomponentli quruluşa malikdir. Bu cəhət insanın səsi qavrama xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Birkomponentli səstəqlidi sözlər birdəfəlik səsləndirmə ilə ötürülür. Səslənmənin çoxdəfəliliyi və kəsilməsini vermək üçün qoşa formalardan istifadə edilir.

7. Fonosemlər səs simvolizminin konvensial tipinə aiddir. Fonosem dil daşıyıcısında müəyyən mənə ilə bağlı assosiasiya yaradır.

---

¹Татарина Е.С. Звукоизобразительность в английском профессиональном жаргоне на материале экономического жаргона: Автореф. дис. ...канд.филол.наук. М., 2000, с. 22.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıda dərc olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Semantik “seçimin” sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. Bakı: ADPU, 2004, № 3-4, s.70-74

2. Söz-Məna-Mətn // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU,2004, №4, s.51-56

3. Söz simvolları, məna assosiasiyası və mətn // Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2008, № 1, s. 138-142

4. Sözü quruluşu və mahiyyəti haqqında // Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2009, №1,s. 211-214

5. К вопросу о роле коммуникативных компонентов в образовании текста // Вестник Российского государственного университета им. И.Канта. Филологические науки. Калининград, 2009, вып. 4, с. 55-61

6. Məna sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi / Xarici Dillərin Tədrisinin aktual problemləri, III Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: ADU, 15-17 Aprel 2010, s.84-86

7. Типология референциальных выражений // M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA, 2012, № 3, s. 422-429

8. Məna bildirməyən sözlər // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2014, № 2 (90), s. 139-140

9. Səstəqlidi sözlərin xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 1, s. 9-1

10. Фонемическое соответствие и семантическая граница / Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века. Материалы I Международной научно-практической конференции. Пятигорск, 24-25 октября 2014 года, 2014, с. 68-71.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЕЙ СЛОВА

(на основе материалов английского языка)

Резюме

Данная диссертация посвящена истории фоносемантического изучения слова, фоносемантических особенностей слова и их определению.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, определяются цели и задачи исследования, а также представлены положения, выносимые на защиту, апробация и структура диссертации.

Первая глава *называется «История фоносемантической изучения слова»*. Здесь говорится о фоносемантических исследованиях до XX века и об исследованиях в I и II половинах XX века.

Вторая глава представлена под названием «Определение фоносемантических особенностей слов». В этой главе говорится о соответствии фонемы и семантической границы, о проблемах соответствия фонемы и семантической границы в подражательных и звукоимитирующих словах и о бессмысленных словах.

В *Заключении* обосновываются основные выводы, которые подытожены в исследовании.

THE INVESTIGATION OF PHONOSEMANTIC STRUCTURES
OF THE WORD

(on the basis of the English language)

Summary

The Present thesis, introduced to the diffence, touches upon the problems associated with the phonosemantic structures of the word, the history of study of phonosemantics and identification of the features of phonosemantics.

The thesis consists of the introduction, two chapters, a conclusion, and the list of the used literature.

The *Introduction* covers the urgency of the theme, determination of the goals and objectives, methods of investigation, scientific innovation of the studied problem, its theoretical and practical significance, as well as the hypothesis of the research and specification of the structure of the thesis.

The first chapter of the thesis is named as “*The study of history of phonosemantics researches*”. Here the investigation of history of phonosemantic research involves the period including the I and II halves of the XX century.

The second chapter is called “*Identification of the features of the phonosemantics of word*”. In this chapter the phoneme similarities and semantic border of word, semantic borders of words and sound imitations, sound symbolism of words; meaningless words are dealt with.

The results attained in the process of investigation are summarized in the Conclusion of the thesis.

Çapa imzalanıb: 14.04.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙНУР АФСАР ГЫЗЫ КУЛИЕВА

ИССЛЕДОВАНИЯ ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЕЙ СЛОВА
(на основе материалов английского языка)

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015